
GATT ve Dünya Ticaret Örgütü Kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler ve Yeni Yaklaşımlar

Developments and New Approaches Concerning the Special and Differential Treatment Within GATT and World Trade Organization

Yard. Doç. Dr. Elif UÇKAN DAĞDEMİR*

Öz: Bu çalışma; gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı ticaret sisteminden elde ettikleri faydayı arttırmak amacıyla geliştirilmiş olan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının etkinliğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, GATT ve Dünya Ticaret Örgütü kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamaları incelenmiş ve uygulamalara ilişkin sorunlar belirlenmiştir. İkinci bölümde, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ilişkin yeni yaklaşımlar ele alınmıştır. Son bölümde ise Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının mevcut durumu ortaya konmuş; gelişmekte olan ülkelerin kalkınma süreçlerini destekleyebileceği ve Dünya Ticaret Örgütü'nün gelişme dinamiği ile uyumlu olabileceği düşünülen yeni yaklaşımlara ilişkin bir genel değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Özel ve Lehte Muamele, GATT, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Ticaret Örgütü ve gelişmekte olan ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve ticaret.

Abstract: This paper aims to evaluate the efficiency of the Special and Differential Treatment which has been developed for increasing the benefits of the multilateral trade system for the developing countries. In the first part of the paper, the Special and Differential Treatment within GATT and World Trade Organization were examined and the problems concerning them were determined. In the second part, new approaches to the Special and Differential Treatment were discussed. In the last part, current situation of the Special and Differential Treatment was defined; a general assessment was made on the new approaches to the Special and Differential Treatment which are considered to support the development processes of developing countries and be compatible with the development dynamics of World Trade Organization.

Key words: Special and Differential Treatment, GATT, World Trade Organization, World Trade Organization and developing countries, developing countries and trade.

* Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Yunusemre Kampüsü, 26470, ESKİŞEHİR Tel: 0222 3350580 - 3377. E-mail: euckan@anadolu.edu.tr

1. GİRİŞ

Çok taraflı ticaret sisteminin esasları, 1944 yılında Bretton Woods Konferansı'nda kararlaştırıldığı üzere Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)¹ oluşturuluncaya kadar Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade-GATT) tarafından geliştirilmiştir. Günümüzde ise çok taraflı ticaret sistemi, DTÖ tarafından tanımlanmış olan kurallar çerçevesinde yürütülmektedir. DTÖ ülkeleri homojen ekonomik gelişmişlik düzeylerine sahip olmadıkları için çok taraflı ticaret sisteminden eşit düzeyde fayda sağlayamamaktadırlar. Bu durum, DTÖ tarafından yönetilen çok taraflı ticaret sisteminin sadece gelişmiş ülkelerin ekonomik çıkarlarını gözetilen bir sistem olarak nitelendirilmesine; DTÖ'nün ise gelişmiş ülkelerin kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda kararlar alan bir kurum olarak algılanmasına neden olmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı ticaret sisteminden elde ettikleri faydayı arttırabilmek ve sistemle ilgili eleştirileri azaltabilmek amacıyla GATT kapsamında çeşitli Özel ve Lehte Muamele uygulamaları geliştirilmiştir. GATT kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının özünde, gelişmekte olan ülkelere tanınan iyileştirilmiş pazara giriş koşulları ile çeşitli istisnaların yer aldığı görülmektedir. Ancak çeşitli nedenlerle GATT kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamalarından beklenen fayda sağlanamamış ve bu sonuç DTÖ kapsamında yeni arayışları beraberinde getirmiştir.

1980'lerden itibaren gelişmekte olan ülkelerin dışı açık ekonomi politikaları izlemeye başlamaları ve çok taraflı ticaretin yarattığı çeşitli fırsatlar, DTÖ kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamalarında başvuru araçlarının ve izlenen yöntemlerin değişmesine neden olmuştur. DTÖ kapsamında geliştirilen yeni Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı ticaret sistemine uyum sağlamalarını kolaylaştıracak ve onları sisteme dahil edecek düzenlemeler içermektedir.

Özel ve Lehte Muamele uygulamalarındaki yeni düzenlemelere rağmen, mevcut uygulamaların gelişmekte olan ülkelerin çok taraflı ticaret sisteminden elde ettikleri faydayı arttırma konusunda yetersiz kaldığı iddia edilmektedir. DTÖ, bu iddialar ve eleştiriler doğrultusunda Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının etkinliğini arttırmaya yönelik yeni arayışlar içindedir. Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının yeniden tanımlanmasına ilişkin çalışmalar, 2001 yılında başlatılmış olan DTÖ Doha Kalkınma Turu² kapsamında sürdürülmektedir.

1 DTÖ, Uruguay Ticaret Turu (1986-1994) sonucunda imzalanan DTÖ Kuruluş Anlaşması (Marakeş Anlaşması)'nın 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe girmesiyle oluşturulmuştur. 1947 yılından itibaren mal ticaretinin serbestleştirilmesi çalışmalarını üstlenmiş olan GATT ve diğer çok taraflı mal ticareti anlaşmaları, GATS (Hizmet Ticareti Genel Anlaşması) ile Ekleri ve TRIPS (Ticarette Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması), Çok Taraflı Ticaret Anlaşmaları olarak adlandırılmakta ve DTÖ Kuruluş Anlaşması'nın 1. Eki'ni oluşturmaktadırlar. Anlaşma'nın 2. Eki'nde, Anlaşmazlıkların Çözümlemesi Konusundaki Kural ve Yöntemleri belirleyen Mutabakat Metni; 3. Eki'nde, Ticaret Politikalarını Gözden Geçirme Mekanizması; 4. Eki'nde ise Çoklu Ticaret Anlaşmaları yer almaktadır. DTÖ Kuruluş Anlaşması kapsamındaki Anlaşmalar kısaca DTÖ Anlaşmaları olarak adlandırılmaktadır. DTÖ Kuruluş Anlaşması'na ekli yaklaşık 60 kadar anlaşma, bildirim, karar ve mutabakat metni biçiminde yasal metin mevcuttur (Karluk, 2002, s.159-161)

2 Kasım 2001'de Katar'ın başkenti Doha'da başlatılan ve Aralık 2006'da tamamlanması planlanan DTÖ Doha Kalkınma Turu, DTÖ oluşturulduktan sonra başlatılan ve halen süren ilk Ticaret Turu'dur. DTÖ üyesi ülkeler, uluslararası ticaretin ekonomik kalkınma ve yoksullukla mücadelede önemli bir rolü olduğu düşüncesiyle yeni Ticaret Turu'na Doha Kalkınma Turu adını vermişlerdir. Doha Kalkınma Turu'nun gündeminde, tarım ve hizmetler sektöründe ticaretin serbestleştirilmesi, *Singapur Konuları* olarak adlandırılan yatırım, ticaret politikası, kamu alımlarında şeffaflık ve ticaretin kolaylaştırılması ile gelişmekte olan ülkelere yönelik Özel ve Lehte Muamele uygulamaları yer almaktadır.

2. GATT ve DTÖ KAPSAMINDAKİ ÖZEL VE LEHTE MUAMELE UYGULAMALARI

Özel ve Lehte Muamele terimi, gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma süreçlerinde ticaret kurallarının rolüne ilişkin tartışmaların bir ürünüdür (Prebisch, 1962). Özel ve Lehte Muamele, gelişmiş ülkeler tarafından gelişmekte olan ülkelere tanınan haklar ve imtiyazlar olarak tanımlanabilir. Hakların ve imtiyazların Özel ve Lehte Muamele kapsamında değerlendirilebilmeleri için sadece gelişmekte olan ülkelere tanınmış olmaları gerekmektedir. Özel ve Lehte Muamele DTÖ tarafından geliştirilen yeni bir uygulama olmayıp, GATT'ın oluşumundan itibaren uygulanmakta olan kapsamlı bir düzenlemedir.

GATT ve DTÖ kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, 1960'lı yıllarda UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) Genel Sekreterliği görevi yapmış olan Arjantin'li iktisatçı Prebisch'in *Kalkınma İçin Yeni Bir Ticaret Politikasına Doğru* (Prebisch, 1964) isimli raporundaki görüşlerine dayanmaktadır. Prebisch'e göre; üretim yapıları tarımsal üretime dayanan gelişmekte olan ülkeler, ihracatları ithalatlarını karşılayamadığı için kronik ödemeler dengesi sorunu yaşamaktadır. Prebisch, gelişmekte olan ülkelerin sanayi ürünü ihracatlarını arttırabilmeleri için, gelişmiş ülkeler tarafından uygulanan ticari engellerin kaldırılmasının ve GATT'ın *karşılıklılık ilkesine*³ dayanmaksızın, tek taraflı tavizler tanınmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

Prebisch'e göre; gelişmekte olan ülkeler dış talepteki dengesizlik nedeniyle ihracatlarından daha fazla ithalat yapmaktadırlar. Gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelere GATT'ın *karşılıklılık ilkesine* dayanmaksızın, tek taraflı ticari tavizler tanınmaları durumunda bu dengesizlik düzelecektir. Böylece gelişmekte olan ülkelerin ihracatlarında bir artış yaşanabilecektir. Aksi bir durum, uluslararası talep nispetsizliğinden kaynaklanan ticaret dengesizliğini arttıracaktır.

Prebisch, gelişmekte olan ülkelere tek taraflı taviz uygulanmasının gerekliliğini, bu ülkelerin geçiş dönemi içinde bulunmaları ile açıklamaktadır. Prebisch, uluslararası talep dengesizliğinin sürekli olmayacağını; sanayileşme ve sanayi malı ihracatındaki artışlar ile üretimin yapısında meydana gelecek değişikliklerin, bu dengesizliği ortadan kaldıracığını savunmaktadır. Prebisch'e göre; ancak bu dengesizlik ortadan kalktıktan sonra, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında, ticari tavizler konusunda GATT'ın *karşılıklılık ilkesi* uygulanmalıdır (Prebisch, 1964).

³ *Karşılıklılık ilkesi*, GATT'a taraf olan ülkenin diğer bir GATT ülkesine veya ülkelerine tanıdığı ticari tavizler karşılığında ilgili ülke veya ülkelere benzer ticari tavizler elde etmesi olarak açıklanabilir. *Karşılıklılık ilkesi* uyarınca ülkelerin ticaret politikalarında benzer değişiklikleri gerçekleştirecekleri ve ilgili değişikliklerin ülkelerin ticaret hacimlerinde artışlara neden olacağı varsayılmaktadır (Staiger, 1999).

2. 1. GATT Kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele Uygulamaları

GATT'ın ilk yıllarında Anlaşmaya taraf olan ülkelerin yaklaşık yarısı geliştirmekte olan ülkelerden oluşmuş olmasına rağmen, GATT kapsamında bu ülkelere yönelik ayrıcalıklı düzenlemelere yer verilmemiştir. GATT'ın ilk yıllarında gelişmiş ülkeler ile geliştirmekte olan ülkelere eşit şekilde davranılmış; GATT'ın doğurduğu yükümlülükler eşitlik esasına uygun bir şekilde üstlenilmiştir.

GATT 1948 yılında mevcut Anlaşmada, ülkelerin sanayi ve tarım sektörlerinde ekonomik kalkınmayı ve yeniden yapılanmayı destekleme amaçlı koruyucu önlem uygulamalarına olanak tanıyan bir değişikliğe gitmiştir (Pangestu, 2000, s.1286). Ancak ilgili değişiklik, geliştirmekte olan ülkelerin yanısıra gelişmiş ülkelerin de koruyucu düzenleme yapabilmelerine olanak tanıdığı için Özel ve Lehte Muamele olarak değerlendirilmemektedir.

2.1.1. Özel ve Lehte Muamele Uygulaması Girişimleri

GATT kapsamında geliştirmekte olan ülkelere yönelik ilk Özel ve Lehte Muamele girişimi, 1955 yılında geliştirmekte olan ülkelerin bazı GATT yükümlülüklerinden istisna edilmeleri ile ilgili düzenlemedir. Sözkonusu düzenleme, geliştirmekte olan ülkelerin bazı yerli sanayileri teşvik etmek amacıyla tarife indirim yükümlülükleri üzerinde değişiklik yapabilmelerine (Madde XVIII[A]), ödemeler dengesi sorunuyla karşılaştıklarında dış ticareti kısıtlayıcı önlemler alabilmelerine (Madde XVIII[B]) ve yeni gelişen sanayileri korumak üzere GATT'la uyumlu olmayan diğer kısıtlamaları uygulayabilmelerine (Madde XVIII[C]) olanak tanımıştır. Geliştirmekte olan ülkelerin sanayi ürünleri ihracatında teşvik uygulamalarına ve tarifeleri ekonomik kalkınma amacına hizmet edecek şekilde esnek kullanmalarına olanak sağlayan düzenlemeler, GATT'ın aynı dönemde geliştirmiş olduğu diğer Özel ve Lehte Muamele girişimleridir (Pangestu, 2000, s.1287-1288).

Yukarıda sözü edilen ilk Özel ve Lehte Muamele düzenlemelerinden sonra geliştirmekte olan ülkeler, özellikle pazara giriş koşullarının iyileştirilmesi için baskı oluşturmaya başlamışlardır. Baskılar üzerine GATT, gelişmiş ülkeler ile geliştirmekte olan ülkeler arasındaki ticareti incelemek üzere bir uzmanlar grubu oluşturmuştur. Komite III adı verilen uzmanlar grubu, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelere gerçekleştirdikleri ithalata uyguladıkları engellerin ve kısıtlamaların, ilgili ülkeler için önemli ticaret sorunları yarattığını tespit etmiştir. Çalışmalar 1964 yılında, Kennedy Ticaret Turu'nun sonunda GATT'a Ticaret ve Kalkınma başlıklı yeni bir bölüm eklenmesi ile sonuçlanmıştır (Srinivasan, 1999, s.1050-1051).

4 GATT kapsamında geliştirmekte olan ülke tanımına rastlanmamaktadır. Aynı şekilde DTÖ de geliştirmekte olan ülke terimini tanımlamamakta; ancak düşük yaşam standardı sağlayabilen ve kalkınma sürecinin ilk evrelerinde bulunan bir ülkeyi, geliştirmekte olan ülke olarak kabul etmektedir. Geliştirmekte olan ülkeler tanımlamasında ve sınıflamasında başvurulan herhangi bir DTÖ kriteri bulunmamaktadır. Uygulamada, ülkenin kendini geliştirmekte olan ülke olarak tanımlaması, geliştirmekte olan ülke olarak kabul edilmesi için yeterli olmaktadır. DTÖ az gelişmiş ülke tanımlamasında ise Birleşmiş Milletler (BM) tanımlamasını esas almaktadır. BM tanımlamasına göre günümüzde 50 ülke az gelişmiş ülke statüsüne sahiptir; 50 az gelişmiş ülkenin 32'si ise DTÖ üyesi olup, 8 az gelişmiş ülke de üye olma sürecindedir. DTÖ'nün 2005 yılı itibarıyla 149 olan üye ülke sayısının yaklaşık üçte ikisini geliştirmekte olan ülkeler oluşturmaktadır (WTO, Erişim tarihi: 7.12.2005).

GATT'a 1964 yılında eklenen Ticaret ve Kalkınma Bölümü ile üç yeni Özel ve Lehte Muamele düzenlemesi yapılmıştır. İlgili düzenlemelerle gelişmekte olan ülkeler için ihracat önceliğine sahip olan ürünlere, *karşılıklılık ilkesine* dayanmaksızın tercihli pazara giriş koşulları öngörülmüş; korumacılığın azaltılmasının gelişmekte olan ülkeler açısından önemi vurgulanmış ve uluslararası anlaşmalar yoluyla gelişmekte olan ülkeler için pazara giriş koşullarının iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak ilgili düzenlemelerde öngörülen hususlar Kennedy Ticaret Turu'nda uygulamaya geçirilememiştir (Pangestu, 2000, s.1288).

2.1.2. Genel Bir Özel ve Lehte Muamele Uygulaması: Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi

1960'lı yıllara ait en güçlü Özel ve Lehte Muamele girişimi, UNCTAD çatısı altında geliştirilmiş olan Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (Generalised System of Preferences-GSP)'dir. GSP, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere gerçekleştirdikleri ithalata uyguladıkları tarife oranlarını azalttıkları veya sıfırladıkları; diğer ülkelere ise *MFN (Most Favored Nation - En Çok Kayrılan Ülke) ilkesi*⁵ni uygulamayı sürdürdükleri, *karşılıklılık ilkesinin* uygulanmadığı bir tercihli tarife oranları sistemidir. GATT, 1971 yılından başlamak üzere, 10 yıllık bir süre için GSP uygulamasına izin vermiştir. Ancak 10 yılın sonunda gelişmiş ülkeler tarafından uygulanan GSP rejimlerinin uzatılmasına karar verilmiştir. GATT gelişmiş ülkelere, tüm gelişmekte olan ülkeleri kapsayacak şekilde olması koşuluyla, kendi GSP uygulamalarını belirleme ve yönetme olanağı tanımıştır (Santos, Farias, Cunha, 2005, s.649-650).

GATT'ın GSP uygulamalarına onay vermesiyle birlikte, aralarında Avrupa Topluluğu (AT) ülkeleri, ABD, Kanada, Japonya gibi ülkelerin de olduğu yaklaşık 20 gelişmiş ülke GSP uygulamasına geçmiştir⁶. İlk GSP uygulamaları, 1971 yılında AT ülkeleri⁷ Japonya ve Norveç tarafından başlatılmıştır. Bu ülkeleri 1972 yılında İngiltere, Danimarka, Finlandiya, İrlanda, Yeni Zelanda, İsveç, İsviçre, Avusturya; 1976 yılında ise ABD izlemiştir.

GSP uygulamasının gelişmekte olan ülkelerin ticaretlerini arttırmadaki rolü tartışmalıdır. Murrey, GSP uygulamasının ilk yıllarında yaptığı çalışmada, gelişmekte olan ülkelerin ihracatlarının yaklaşık %61'inin MFN kapsamında gümrük vergisiz uygulamaya tabi olduğunu, gümrük vergisine tabi ihraç ürünlerinin sadece %4'ünün GSP kapsamına alındığını ortaya koymuştur. Murrey bu durumu, gelişmekte olan ülkelerin toplam ihracatları içinde büyük oranlara sahip olan tarım ve tekstil ürünlerinin GSP kapsamına alınmış olması ile açıklamaktadır (Murrey, 1973, s.449-451).

⁵ *MFN ilkesi*, GATT'ın temel ilkelerinden biri olan Dış Ticarete Ayrımcılık Yapılmaması ilkesinin iki temel unsurundan biridir. Söz konusu ilkenin diğer unsuru, Ulusal Muamele ilkesidir. *MFN ilkesi*, farklı ülkelerde üretilmiş aynı veya benzer ürünlerin eşit ticaret kurallarına veya işlemlerine tabi tutulması gereğini ifade etmektedir. *MFN ilkesi*, ülkelerin farklı tarife ve diğer benzeri ticari koruma uygulamalarıyla ticaret partnerleri arasında ayrımcılık yapmalarına engel olmak için benimsenmiştir. *Ulusal Muamele ilkesi* ise ithalatçı ülke pazarında yerli mallar ile ithal mallar arasında bir ayrımcılık yapılmaması gereğini ifade etmektedir.

⁶ Gelişmiş ülkelerin uygulamakta oldukları GSP rejimlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. (Onguglo, 1999).

⁷ Günümüzde, AB tarafından uygulanan GSP rejimi, en geniş tavizler içeren GSP rejimi olma özelliğini korumaktadır (Karluk, 2005, s.341-346)

Baldwin ve Murrey'e göre; GSP uygulamasının tüm gelişmekte olan ülkeleri kapsamaması, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkelere gerçekleştirdikleri ithalata kota uygulayabilmeleri ve gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünlerin GSP kapsamı dışında tutulması eğilimi, GSP düzenlemelerinin etkinliğini azaltmaktadır. Bu nedenle Baldwin ve Murrey; GSP kapsamında tercihli tarife uygulaması yerine, GATT kapsamında MFN tarifelerini aşamalı olarak azaltmanın, gelişmekte olan ülkelerin elde edecekleri faydayı artıracağını savunmaktadır (Baldwin ve Murrey, 1977, s.34-44).

Brown, gelişmekte olan ülkelere tanınan tercihli ticaret düzenlemelerini değerlendirdiği çalışmada; ilgili düzenlemelerin çeşitli kısıtlarla sınırlandırıldığına dikkati çekmektedir. Brown, AT'nun metalleri, tarım ve tekstil ürünlerini GSP kapsamına almadığını; GSP kapsamındaki bazı ürünlere de kota veya tarife kontenjanı uyguladığını belirtmektedir. Brown, söz edilen kısıtlamaların AT ile sınırlı olmadığını, bunlara benzer kısıtlamalara ABD, Japonya gibi diğer GSP uygulayan ülkelerin de başvurduğunu eklemektedir. Brown; 1982 yılında ABD'nin toplam 243.9 milyar dolarlık ithalatının, 78.3 milyar dolarlık (%32'lik) kısmını GSP ülkelerinden gerçekleştirdiğini ortaya koymakta; GSP kapsamında gümrüksüz gerçekleştirdiği ithalatın ise 8.4 milyar dolara (toplam ithalatın %3.4'üne) karşılık geldiğine dikkat çekmektedir. (Brown, 1988, s.347-348).

Özden ve Reinhardt ise en eski ve kalıcı Özel ve Lehte Muamele uygulaması olan GSP ile gelişmekte olan ülkelerin ticaret politikaları arasındaki ilişkiyi incelemiş; GSP uygulamasının, varsayılanın aksine, gelişmekte olan ülkelerin ticaret hacimlerini artırıcı bir etki yaratmadığı sonucuna ulaşmıştır. Özden ve Reinhardt, ABD'nin GSP uygulamasından çıkarılan gelişmekte olan ülkelerin, daha düşük tarife oranları benimseyerek daha liberal ticaret politikaları izlemeye başladıklarını tespit etmiştir. Özden ve Reinhardt'a göre; GSP uygulamaları gelişmekte olan ülkelerin liberalizasyon süreçlerini geciktirmektedir (Özden ve Reinhardt, 2005, s.2).

2.1.3. Kalıcı Özel ve Lehte Muamele Uygulamaları

Özel ve Lehte Muamele'nin kalıcı bir GATT düzenlemesi halini alması, 1979 yılında sona eren Tokyo Ticaret Turu'nda, *Farklı ve Lehte Muamele, Karşılıklılık ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Daha Fazla Katılımı* başlıklı *Yetki Hükümü* (Enabling Clause)'nün benimsenmesi ile mümkün olmuştur. *Yetki Hükümü*, gelişmekte olan ülkelere uygulanacak olan Özel ve Lehte Muamele'yi dört başlık altında toplamıştır. İlgili başlıklar; gelişmekte olan ülke ürünlerinin gelişmiş ülke pazarlarına karşılıklılık ve ayrımcılık yapılmaması esaslarına bağlı kalmadan tercihli girişi, tarife dışı engellerin kullanımına ilişkin lehte muamele, gelişmekte olan ülkeler arasındaki tercihli rejim uygulamalarına tolerans gösterilmesi ve az gelişmiş ülkeler için Özel ve Lehte Muamele'dir (Pangestu, 2000, s.1288-1289). *Yetki Hükümü* ile ilk kez, gelişmekte olan ülke ile az gelişmiş ülke ayrımı yapılmış; o güne kadar gelişmekte olan ülkelerle birlikte değerlendirilmiş olan az gelişmiş ülkeler için ayrı Özel ve Lehte Muamele uygulamaları geliştirilmesi planlanmıştır.

Yetki Hükümü, var olan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarını genişletmemiş; GATT'in oluşumundan itibaren geliştirilmiş olan Özel ve Lehte Muamele düzenlemelerini yasal zeminde buluşturmuştur. *Yetki Hükümü* tarafından geliştirilmiş olan yenilikler, GSP'nin 10 yıl için tanımlanmış olduğu tercihli tarife oranlarının kalıcı hale getirilmesi ile az gelişmiş ülkeler için ayrı Özel ve Lehte Muamele uygulamaları geliştirilmesi kararıdır.

Yetki Hükmü ile geliştirmekte olan ülkelerin belirli bir ekonomik gelişmişlik düzeyine ulaştıklarında Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının sona erdirilmesi karara bağlanmıştır. Ancak geliştirmekte olan ülke statüsüne sahip olma kriterleri tanımlanmamış olduğu için, Özel ve Lehte Muamele'ye tabi olacak ülkeler, ürünler ve uygulamalar ile ilgili kararlar gelişmiş ülkelerin tercihlerine göre belirlenmiştir (Hoekman ve Özden, 2005, s.6-7).

Yukarıdaki incelemelerden, GATT kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının temelde iki araçla düzenlenmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu araçlardan ilki, pazara giriş koşullarının iyileştirilmesi; diğeri ise politika belirleyebilme yetkisidir. Pazara giriş koşulları, GSP uygulaması ile iyileştirilmeye çalışılmıştır. Politika belirleyebilme yetkisi ise geliştirmekte olan ülkelerin, ödemeler dengesi sorunlarıyla karşılaştıklarında veya yeni kurulan yerli sanayileri desteklemek amacıyla, tarife dışı engeller gibi korumacı önlemlere ve/veya teşviklere başvurabilmelerine olanak tanımıştır.

Sonuç olarak; GATT sürecinde geliştirilmiş olan Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, geliştirmekte olan ülkelerin büyük bir çoğunluğunun II. Dünya Savaşı yıllarından 1980'li yılların başlarına kadar uygulamış oldukları ithal ikameci ve yerli sanayi-i korumaya yönelik ekonomi politikalarının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Geliştirmekte olan ülkelerin 1980'li yıllardan itibaren ekonomi politikalarında başlayan değişimler, DTÖ kapsamında Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının da değişmesine neden olmuştur.

2.2. DTÖ Kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele Uygulamaları

1970'li yılların sonlarından itibaren çoğu geliştirmekte olan ülkenin ihracata dayalı sanayileşme politikası yürütmeye başlamasıyla birlikte dış ticaretin serbestleştirilmesi çalışmalarının hız kazanması, ilgili ülkelerin çok taraflı ticaret sisteminden beklentilerinin ve Özel ve Lehte Muamele algılamalarının da değişmesine neden olmuştur.

İhracata dayalı sanayileşme politikası yürütmeye başlayan ülkelerin yanı sıra, ithal ikameci ekonomi politikaları yürütmeyi sürdüren ülkelerin varlığı, geliştirmekte olan ülkeler arasında çok taraflı ticaret sistemi ile Özel ve Lehte Muamele konularında görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Geliştirmekte olan ülkeler arasındaki görüş ayrılıkları, 1986 yılında başlayan Uruguay Ticaret Turu'nda belirginleşmeye başlamıştır. Önceki Ticaret Turları'nda birlikte, bir blok olarak hareket etmiş ve tavizler talep etmiş olan geliştirmekte olan ülkeler, Uruguay Ticaret Turu'nda bu birlikteliği sürdürmemişlerdir (Pangestu, 2000, s.1290).

Geliştirmekte olan ülkeler arasında yukarıda sözü edilen farklılaşmalara rağmen, Özel ve Lehte Muamele araçlarının ve yöntemlerinin değiştirilmesi konusunda görüş birliği sağlanmıştır. GSP uygulamasına rağmen, geliştirmekte olan ülke ürünlerinin gelişmiş ülke pazarlarına girişte karşılaştıkları zorluklar, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının yeniden düzenlenmesi ihtiyacını doğurmuştur.

2.2.1. Özel ve Lehte Muamele Uygulamalarında Değişim İhtiyacı

GATT kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının en önemli kısıtı, geliştirmekte olan ülkelerin gelişmiş ülke pazarlarına girişte karşılaştıkları zorluklar olmuştur. Pazara girişte karşılaşılan zorlukların nedenleri arasında, geliştirmekte olan ülkelerin rekabetçi

ihraç ürünlerine uygulanan gönüllü ihracat kısıtlaması anlaşmaları, tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatını sınırlayan Çok Elyafıllar Düzenlemesi (Multi Fibre Arrangement-MFA) ve diğer *gri alan*⁸ önlemleri yer almaktadır. Çeşitli Ticaret Turları sonucunda sanayi ürünlerine uygulanan tarife oranlarının düşürülmüş olması da GSP uygulamasının etkinliğini azaltan bir diğer etmen olmuştur. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerin rekabetçi ihraç ürünlerine uygulanan tarife oranlarının gelişmiş ülkelerin ihraç ürünlerine uygulanan oranlardan yüksek olması, tarife dışı önlemlerin sürmesi, işlenmiş ürünlere uygulanan tarife oranlarının işlenmemiş ürünlere göre daha yüksek olması ve tarım ürünlerinin GATT kapsamı dışında tutulması, pazara girişi zorlaştıran diğer unsurlardır (Gibbs, 1998, s.2-3; Michalopoulos, 2000, s.9).

Yukarıda nedenleri açıklanmaya çalışılan pazara giriş zorlukları, gelişmekte olan ülkeleri GATT sürecinde daha etkin rol oynamaya yöneltmiştir. Özellikle ihracata dayalı sanayileşme politikası yürüten ülkeler, bir taraftan Özel ve Lehte Muamele'nin geliştirilmesini savunurken, diğer taraftan da GATT kapsamında *karşılıklılık ilkesini* önemsemeye başlamışlardır. GATT sürecinde eşit ve etkin rol alma isteği ve *karşılıklılık ilkesine* dayanan liberalizasyon düşünceleri, Özel ve Lehte Muamele'ye yaklaşımlarda da değişikliğe neden olmuştur.

Uruguay Ticaret Turu'ndaki Özel ve Lehte Muamele müzakereleri, gelişmekte olan ülkeler tarafından pazara giriş koşullarının iyileştirilmesi ve kurallarının güçlendirilmesi zeminine indirgenmiştir. Gelişmekte olan ülkeler, GATT sürecinde gelişmiş ülke tavizleriyle şekillenmiş olan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının ülke ekonomilerine önemli katkılar sağlamadığı; aksine ülkelerin çok taraflı ticaret sisteminin yarattığı fırsatlardan yararlanmalarını zorlaştırdığı düşüncesini benimsemişlerdir. Bu düşünceden hareketle gelişmekte olan ülkeler, Uruguay Ticaret Turu gündeminde yer alan bütün görüşmelere aktif bir şekilde katılmış; Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının yeniden düzenlenmesi taleplerinin yanı sıra, ekonomileri elverdiği ölçüde bütün GATT düzenlemelerine katılma taahhütünde de bulunmuşlardır (Kessie, 2000, s.5-6).

2.2.2. Özel ve Lehte Muamele Uygulamalarında Değişimler

1986 yılında başlayıp, 1994 yılında DTÖ Kuruluş Anlaşması'nın imzalanmasıyla sona eren Uruguay Ticaret Turu'nda, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarındaki değişim ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Gelişmekte olan ülkeler, ekonomik gelişmişlik düzeylerindeki ve ihraç ürünlerindeki farklılıklar nedeniyle, Uruguay Ticaret Turu kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele müzakerelerinde, daha önceki Ticaret Turları'nda olduğu gibi büyük bir koalisyon oluşturarak aynı tavizleri talep edememişlerdir.

GATT kapsamındaki düzenlemelere katılım gönüllülük esasına dayanırken, DTÖ Kuruluş Anlaşması kapsamındaki Çok Taraflı Ticaret Anlaşmaları'na tüm üye ülkelerin katılımı öngörülmüştür. Diğer bir ifadeyle, Çok Taraflı Ticaret Anlaşmaları'nın yükümlülükleri gelişmişlik düzeyleri göz önünde bulundurulmaksızın tüm üye ülkeler tarafından üstlenilmiştir.

⁸ *Gri alan* önlemleri, yerli sanayii korumak amacıyla ithalatçı ülkenin ihracatçı ülkeyi ihracatını 'gönüllü' olarak kısıtlamaya veya pazarı çeşitli şekillerde paylaşmaya ikna etmesi sonucunda ortaya çıkan koruma önlemleridir. Günümüzde ülkelerin *gri alan* önlemleri, DTÖ Korunma Önlemleri Anlaşması ile yasaklanmıştır.

Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ Kuruluş Anlaşması'nın 4. Eki'nde yer alan Çoklu Ticaret Anlaşmaları⁹'na taraf olmaları zorunlu değildir.

Özel ve Lehte Muamele uygulamaları DTÖ Kuruluş Anlaşması'nda ayrı bir hüküm olarak yer almamış, ilgili düzenlemelere DTÖ Anlaşmaları'nda yer verilmiştir. DTÖ Anlaşmaları incelendiğinde; Tarım, Tekstil ve Hazır Giyim, Ticarete Teknik Engeller, TRIMS (Ticarette İlgili Yatırım Düzenlemeleri), Gümrük Değerleme, İthalat Lisansı, Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Tedbirler, Korunma Önlemleri, Hizmetler ve TRIPS Anlaşmaları'nda ve Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması'nda 155 adet ayrı Özel ve Lehte Muamele uygulaması öngörülmüş olduğu dikkati çekmektedir (Whalley, 1999, s.1081-1087).

Uruguay Ticaret Turu'nda, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının gelişmekte olan ülkeleri çok taraflı ticaret sistemine kazandıracak şekilde düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda geliştirilmiş olan Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, *ticaret olanaklarını arttırıcı düzenlemeler, gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarını gözetilen düzenlemeler, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ yükümlülüklerini hafifletici düzenlemeler, geçiş süreleri ile ilgili düzenlemeler ve teknik destek düzenlemeleri* isimli beş ana grupta toplanmıştır (Kessie, 2000, s.7-14):

Ticaret Olanaklarını Arttırıcı Düzenlemeler: Bu başlık altında, gelişmekte olan ülkelerin ihracat ürünleri için tercihli pazara giriş koşulları öngörülmektedir. Tercihli pazara giriş koşulları ise GATT sürecinde başlatılan GSP uygulamasıyla ve geliştirilecek diğer tercihli rejimlerle sağlanacaktır.

Gelişmekte Olan Ülkelerin Çıkarlarını Gözetilen Düzenlemeler: DTÖ Anlaşmaları'nın büyük bir çoğunluğunda, gelişmiş ülkeler tarafından yapılacak olan düzenlemelerin gelişmekte olan ülkelerin ticari çıkarlarını zedelememesi öngörülmüştür. Örneğin; gelişmiş ülkelerin uygulayacağı tarife dışı engellerin, gelişmekte olan ülkelerin ticaretini kısıtlaması gerekmektedir. Gelişmiş ülkelere sorumluluk yükleyen bu düzenlemelerin DTÖ kapsamında yasal bir dayanağı yoktur; dolayısıyla uygulanabilmeleri gelişmiş ülkelerin tutumlarına bağlıdır.

Gelişmekte Olan Ülkelerin DTÖ Yükümlülüklerini Hafifletici Düzenlemeler: Gelişmekte olan ülkeler Uruguay Ticaret Turu'nda, daha önceki Ticaret Turları'ndan farklı olarak, DTÖ yükümlülüklerinden tümüyle muaf tutulmamış; ancak bazı istisnalar elde etmişlerdir. Örneğin; DTÖ Tarım Anlaşması uyarınca, gelişmekte olan ülkelerin gümrük tarifelerini 1995 yılından başlamak üzere 10 yıl içinde %24 oranında azaltmaları öngörülmüşken, gelişmiş ülkelerin 6 yıl içinde %36'lık tarife indirimini gerçekleştirmeleri karara bağlanmıştır. Az gelişmiş ülkeler için ise tarife indirim yükümlülüğü bulunmamaktadır. Diğer bir örnek, DTÖ Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Tedbirler Anlaşması'dır. İlgili Anlaşma uyarınca; kişi başına düşen GSYİH'sı 1000 doların altındaki az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için ihracat sübvansiyonu yasağı uygulanmamaktadır. İlgili Anlaşma gereğince; diğer gelişmekte olan ülkelerin 1995 yılından itibaren 8 yıl içinde ihracat sübvansiyonlarını kaldırmaları öngörülmüş; aynı konuda gelişmiş ülkelere ise 3 yıllık bir süre tanınmıştır.

9 Çoklu Ticaret Anlaşmaları; Sivil Uçak Ticareti Anlaşması, Kamu Alımları Anlaşması, Uluslararası Süt Ürünleri Anlaşması ve Uluslararası Sığır Eti Anlaşması'ndan oluşmaktadır.

Geçiş Süreleri ile İlgili Düzenlemeler: DTÖ Anlaşmaları'nın büyük bir bölümünde gelişmekte olan ülkelerin DTÖ yükümlülüklerini üstlenebilmeleri için uzun geçiş süreleri öngörülmüştür. Geçiş süreleri, DTÖ yükümlülüklerinin doğurduğu maliyetlerin¹⁰ gelişmekte olan ülkeler tarafından ekonomilerine en az zarar verecek şekilde üstlenilmesi için tanınmış olan zaman dilimleridir. Yukarıda, *Gelişmekte Olan Ülkelerin DTÖ Yükümlülüklerini Hafifletici Düzenlemeler* başlığı altında verilmiş olan örnek, gelişmekte olan ülkelere tanınmış olan uzun geçiş sürelerine de bir örnek oluşturabilir. Diğer bir örnek TRIPS Anlaşması'nda mevcuttur. İlgili Anlaşma'da, gelişmiş ülkelerin DTÖ kurallarına uymaları için 1 yıllık, gelişmekte olan ülkeler için 5 yıllık ve az gelişmiş ülkeler için 11 yıllık geçiş süreleri öngörülmüştür.

Teknik Destek Düzenlemeleri: DTÖ Anlaşmaları'nın çoğunda, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ yükümlülüklerini üstlenmeleri konusunda teknik destek sağlanması planlanmıştır. Fakat gelişmiş ülkeler tarafından teknik destek sağlanmamasının herhangi bir yaptırımı bulunmadığı için bu konudaki inisiyatif bizzat gelişmiş ülkelere bırakılmış durumdadır.

2.2.3. Özel ve Lehte Muamele Uygulamalarına Yöneltilen Eleştiriler

DTÖ kapsamında geliştirilmiş olan Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, gelişmekte olan ülkelerin ticaret potansiyellerine ve kalkınma süreçlerine yardımcı olmaktan uzak oldukları gerekçesiyle önemli eleştirilere konu olmaktadır. Eleştirilerden bazılarının incelenmesi, mevcut Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ait sorunların ortaya konmasına ve sorunlara çözüm önerilmesine yardımcı olacaktır.

Michalopoulos, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ait eleştirilerini üç başlık altında toplamıştır. Michalopoulos'a göre; gelişmekte olan ülkeler için geliştirilmiş olan tercihli pazara giriş koşullarının Uruguay Ticaret Turu sonrasında tarife oranlarındaki düşüşler ve bölgesel ekonomik entegrasyonların artması nedeniyle etkinliğini yitirmiş olması; teknik destek uygulamalarının yetersizliği; DTÖ Anlaşmaları'nın yükümlülüklerine uyum için öngörülmüş olan geçiş sürelerinin ülkelerin uyum kapasiteleri göz önünde bulundurulmadan belirlenmiş olması, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının en önemli sorunlarıdır (Michalopoulos, 2000, s.24-33).

Hart ve Dymond, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının bütün gelişmekte olan ülkelere tek tip düzenleme öngörüsünü eleştirmektedir. Hart ve Dymond, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının ülkelere göre değişiklik göstermesi görüşünü savunmaktadırlar. Günümüzde 149 DTÖ üyesi ülkeden yaklaşık 40'ı gelişmiş ülke, diğerleri az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke statüsündedir. Gelişmekte olan ülkeler arasında da geçiş ekonomileri, Brezilya ve Hindistan gibi büyük ekonomilere sahip olan orta gelir grubundaki ülkeler veya Kolombiya ve Tayland gibi daha küçük ekonomilere sahip olan orta gelir grubundaki ülkeler yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları, ülkelerin Özel ve Lehte Muamele uygulamalarından beklentilerinin de aynı olmaması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla tek tip Özel ve Lehte Muamele uygulaması, her gelişmekte olan ülke için aynı faydayı ve sonucu sağlamaktan uzaktır (Hart ve Dymond, 2003, s.409).

¹⁰ DTÖ yükümlülükleri düzenleme, uygulama ve uyum maliyetleri adı altında üç tür maliyet doğurabilir (Oyejide, 2002, s.507). Örneğin; tarife oranlarının düşürülmesi gibi bir yükümlülük, büyük uygulama ve uyum maliyetleri yaratabilir; ancak oranların düşürülmesinden kaynaklanan gelir kaybı, büyük bir düzenleme maliyeti ortaya çıkarabilir. Tarife oranlarındaki düşüşün yaratacağı düzenleme maliyetinin ülke ekonomisine zarar vermemesi için uygulama uzun bir zaman dilimine yayılmalıdır.

South Centre'in Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ilişkin eleştirisi, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ yükümlülüklerini üstlenebilmeleri için tanınmış olan geçiş sürelerine ilişkindir. South Centre'a göre; belirlenmiş olan geçiş süreleri, gelişmekte olan ülkelerin ilgili yükümlülükleri üstlenmek üzere gerçekleştirmeleri gereken kurumsal ve beşeri dönüşüm için son derece kısadır. Ayrıca bir diğer önemli sorun, geçiş süreleri boyunca öngörülen teknik desteğin yeterince sağlanamamış olmasıdır (South Centre, 1999).

Gibbs'e göre, DTÖ Anlaşmaları içinde yer alan Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, gelişmekte olan ülkelerin ticari ve ekonomik çıkarları tam anlamıyla araştırılmadan ve görüş birliği sağlanmadan geliştirilmiştir. Bu nedenle, mevcut uygulamalar ülkelerin gereksinimlerine cevap vermekten ve kalkınma süreçlerine destek olmaktan uzaktır (Gibbs, 1998, s.4).

Whalley ise Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ilişkin genel bir eleştiriye sahiptir. Whalley'e göre; DTÖ Anlaşmaları'nda yer alan Özel ve Lehte Muamele uygulamaları sembolik düzenlemelerin ötesine geçemeyen ve gelişmekte olan ülkelerin gereksinimleri ni karşılamaktan uzak olan öngörülerdir (Whalley, 1999, s.1072).

Yukarıdaki eleştirileri gözönüne alarak, Uruguay Ticaret Turu sonucunda yeniden yapılandırılmış olan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ilişkin genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yapıları ve gereksinimleri analiz edilmeden, tüm ülkelere tek tip düzenleme çerçevesinde geliştirilmiş olan uygulamaların etkinliğinin tartışmalı olduğu dikkati çekmektedir. Uygulamaların etkinliği artırılmak isteniyorsa, düzenlemeler mümkün olduğunca ülkeler bazında yapılmalıdır.

Dikkat çeken bir diğer husus da DTÖ yükümlülüklerinin üstlenilebilmesi için tanınmış olan geçiş sürelerinin gerçekçi ve yeterli bulunmamasıdır. Gelişmiş ülkelerin ortaya çıkacak maliyet yüklerini hafifletmek üzere sağlamayı öngördükleri teknik destek mekanizmaları gerektiği gibi işletilmediği için, gelişmekte olan ülkelerin tanınmış olan geçiş süreleri içinde ilgili yükümlülükleri üstlenebilmeleri mümkün görünmemektedir. Sonuç itibarıyla; Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına ilişkin yeni yaklaşımlara ve düzenlemelere gereksinim duyulduğu açıktır.

3. ÖZEL VE LEHTE MUAMELE UYGULAMALARINA İLİŞKİN YENİ YAKLAŞIMLAR

Özel ve Lehte Muamele uygulamaları, DTÖ'nün kuruluşundan itibaren gerçekleştirilmiş olan Bakanlar Konferansları'nda¹¹ daima önemli bir tartışma konusu olmuştur. Kasım 2001'de Doha Kalkınma Turu'nu başlatan Doha Bakanlar Konferansı'nda Özel ve Lehte Muamele uygulamalarındaki değişimin kaçınılmaz olduğu kabul edilmiştir. Doha Bakanlar Konferansı Deklarasyonu'nda; Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının DTÖ Anlaşmaları'nın ayrılmaz bir parçası olduğu hatırlatılarak, uygulamaların daha açık, etkili ve fonksiyonel hale getirilecek şekilde gözden geçirilmesi ve güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Uygulamalar üzerindeki değişikliklerin ise 31 Mart 2003 tarihine kadar tamamlanması kararlaştırılmıştır. Özel ve Lehte Muamele uygulamalarını gözden geçirme ve değişiklikler önerme görevi ise Ticaret ve Kalkınma Komitesi'ne verilmiştir.

11 Bakanlar Konferansı, DTÖ kararlarının alındığı en yetkili DTÖ kurumudur. DTÖ üyesi ülkelerin bakanlarından oluşan Bakanlar Konferansı'nın ve en az iki yılda bir toplanması gerekmektedir. 9-13 Aralık 1996 tarihlerinde Singapur, 18-20 Mayıs 1998 tarihlerinde Cenevre, 30 Kasım-3 Aralık 1999 tarihlerinde Seattle, 9-13 Kasım 2001 tarihlerinde Doha, 10-14 Eylül 2003 tarihlerinde Cancun ve 13-18 Aralık 2005 tarihlerinde Hong Kong Bakanlar Konferansı gerçekleştirilmiştir.

Ticaret ve Kalkınma Komitesi, öngörölmüş olan tarihe kadar Özel ve Lehte Muamele uygulamalarında yapılacak değişiklikler ile ilgili karara varamadığı için süre Temmuz 2005'e uzatılmıştır. Konu, Temmuz 2005'te de üzerinde uzlaşma sağlanamaması nedeniyle Aralık 2005'te gerçekleştirilmesi planlanmış olan Hong Kong Bakanlar Konferansı'na bırakılmıştır. Ancak, Aralık 2005 Hong Kong Bakanlar Konferansı'nda da konu üzerinde somut bir ilerleme kaydedilmemiştir. Bakanlar Konferansı'nın sonunda açıklanan Deklarasyon'da, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının gözden geçirilmesinin gerekliliği bir kez daha vurgulanmış; Ticaret ve Kalkınma Komitesi'nden Aralık 2006'ya kadar değişiklik önerileri üzerinde karara varması istenmiştir.

Özel ve Lehte Muamele uygulamaları üzerinde yapılacak değişikliklerle ilgili farklı yaklaşımlar sergilenmektedir. Yaklaşım farklılıkları, DTÖ üyesi ülkelerin Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına bakış açılarındaki ve uygulamalardan beklentilerindeki uyumsuzluklardan kaynaklanmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına yönelik geliştirilmiş olan yeni yaklaşımlardan bazılarına yer verilmiştir:

Stevens, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarında *de minimis* kuralına¹² dayanılarak esneklik yaklaşımının benimsenmesini gerekli görmektedir. Stevens'in önerdiği yaklaşıma göre; gelişmekte olan bir ülkenin herhangi bir DTÖ yükümlülüğünü üstlenmemiş olmasının doğurduğu sonuçlar değerlendirilmeli ve sonuca göre Özel ve Lehte Muamele uygulanmalıdır. Diğer DTÖ üyesi ülkelerin çıkarlarını ve dünya ticaretini olumsuz yönde etkilemediği sürece, ülke ilgili DTÖ yükümlülüğünü üstlenmeyebilir (Stevens, 2002, s.26).

Hoekman, Michalopoulos ve Winters, geliştirilecek olan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının ülkeler bazında farklılaştırılması gerektiğini ileri sürmektedirler. Hoekman, Michalopoulos ve Winters, gelişmekte olan ülkelerin DTÖ yükümlülüklerini üstlenebilme kapasitelerinin gelirlerine, işgücü yapılarına ve kurumsal kapasitelerine göre değişiklik gösterdiğini öne sürmektedirler. Yazarlara göre, gelişmekte olan ülkeler arasındaki sözkonusu farklılıklar, tek tip Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının etkinliğini azaltmaktadır. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkeler kendi içlerinde kişi başına düşen gelir, kurumsal kapasite ve ekonomik ölçek kriterleri esasına göre sınıflandırılmalı ve gruptaki ülkelerin karakteristik özelliklerine uygun Özel ve Lehte Muamele uygulamaları geliştirilmelidir (Hoekman, Michalopoulos, Winters, 2004, s.492).

Keck ve Low, gelişmekte olan ülkelere DTÖ yükümlülükleri bazında Özel ve Lehte Muamele uygulanması gerektiği görüşündedir. Keck ve Low'un önerisine göre; gelişmekte olan ülkenin gelişmişlik düzeyi ve kurumsal kapasitesi herhangi bir DTÖ yükümlülüğünü üstlenebilmesi için yeterli değilse, maddi ve teknik destek koşulları da göz önünde bulundurularak, sözkonusu ülkenin ilgili DTÖ yükümlülüğünü ertelemesine izin verilebilmelidir (Keck ve Low, 2004, s.30).

Prowse, gelişmekte olan ülkelerin Özel ve Lehte Muamele uygulamalarından yarar sağlayabilmeleri için uzun geçiş süreleri tanınması düşüncesini savunmaktadır. Prowse, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının, DTÖ yükümlülüklerinin üstlenilmesi için gerekli düzenlemelerin maliyetleri gözönünde bulundurularak geliştirilmesi gerektiği görüşündedir. Ay

12 *de minimis* kuralı, hukuki düzenlemelerin, küçük oluşumları ve uygulamaları önemsememesi veya dikkate almaması, şeklinde açıklanabilir

rica Prowse, DTÖ yükümlülüklerinin gelişmekte olan ülkelerin genel kalkınma süreçlerine uygun politikalar geliştirilerek benimsenmesi gerektiği düşüncesindedir. Prowse'un benimsediği yaklaşım, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının ülke bazında geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Prowse'a göre; ülkenin kalkınma süreci ve içinde bulunduğu ekonomik koşullar uluslararası kalkınma uzmanları tarafından değerlendirilerek ülkeye DTÖ yükümlülüklerini üstlenebilmesi için uygun stratejiler önerilmelidir (Prowse, 2002, s.1246-1247).

Hoekman'a göre, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının yeniden yapılandırılmaları konusunda iki ayrı yaklaşım izlenebilir. İlk yaklaşım; DTÖ Anlaşmaları'nda yer alan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının iyileştirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu yaklaşımın benimsenmesi, başarısı tartışmalı olan mevcut yaklaşımın sürdürülmesi anlamına gelecektir. İkinci yaklaşıma göre; gelişmekte olan ülkelere DTÖ yükümlülükleri arasından seçim yapabilme ve DTÖ yükümlülükleri arasından ekonomik çıkarlarına uygun olanlarını tercih etme olanağı tanınmalıdır. İkinci yaklaşım, gelişmekte olan ülkelere diledikleri DTÖ Anlaşması'na taraf olma özgürlüğünü tanımakla birlikte, ilgili ülkelere benimsedikleri Anlaşmanın bütün yükümlülüklerini, Özel ve Lehte Muamele uygulaması talep etmeksizin yerine getirme zorunluluğu da yüklemektedir. Hoekman'a göre ikinci yaklaşımın benimsenmesi, DTÖ Anlaşmaları kapsamında Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına gereksinimi azaltacağı için konuyu tartışılır olmaktan da uzaklaştıracaktır (Hoekman, 2005, s.406-407).

4. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Gelişmekte olan ülkeleri çok taraflı ticaret sistemine kazandırmak ve uluslararası ticaretten yarar sağlar duruma getirmek için GATT ve DTÖ kapsamında geliştirilmiş olan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının mevcut durumu ve geleceği, üzerinde uzlaşılması zor olan tartışmalara konu olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin, çok taraflı ticaret sisteminin sadece gelişmiş ülkelerin ekonomik çıkarlarına hizmet eden bir sistem olduğu yönündeki iddiaları ve eleştirileri üzerine geliştirilen Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının etkinliği tartışmalıdır. Ancak uygulamaların şekli ve niteliği ile ilgili tartışmalara rağmen, uygulamaların sürdürülmesinin gerekliliği üzerinde fikir birliği mevcuttur.

GATT kapsamında geliştirilmiş ilk Özel ve Lehte Muamele uygulamalarından biri olan GSP uygulaması, gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları tarım ve tekstil ürünleri gibi, gelişmiş ülkeler tarafından hassas ürünler olarak kabul edilen ürünleri kapsamamaktadır. Ayrıca, GSP uygulamasının içeriğinin gelişmiş ülkeler tarafından belirleniyor olması, uygulamada keyfi düzenlemelerin varlığını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu keyfiyet, gelişmiş ülkelerin GSP uygulamalarındaki sürekliliği, şeffaflığı ve güvenilirliği azaltmaktadır. Bu eleştiriler ışığında, GSP uygulamasını etkin bir Özel ve Lehte Muamele aracı olarak kabul etmek gerçekçi görünmemektedir.

GATT kapsamında geliştirilmiş olan, gelişmekte olan ülkeleri çok taraflı ticaret sisteminin dinamiklerinin dışında bırakan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının başarısız olduğu, gelişmekte olan ülkelerin yanı sıra gelişmiş ülkeler tarafından da kabul edilmemektedir. GATT kapsamındaki Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının kısıtlarını ve başarısızlıklarını azaltmayı hedefleyen DTÖ kapsamındaki uygulamaların da tartışmalı birçok yönü bulunmaktadır.

Günümüzde gelişmekte olan ülkelerin ticaret olanaklarını arttıran, çıkarlarını gözeten,

DTÖ yükümlülüklerini azaltan düzenlemeler ile geçiş süreleri ve teknik destek öngören düzenlemelerden oluşan Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının en fazla eleştirilen yönü, gelişmekte olan ülkelerin tümü için tek tip uygulamalar öngörüyor olmasıdır. Gelişmekte olan ülkeleri, Dünya Bankası'nın sınıflandırması esas alınarak gruplara ayırmak ve uygulamaları gruptaki ülkelerin özelliklerini dikkate alarak farklılaştırmak, Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının etkinliğinin artmasına yardımcı olabilir.

Ancak ülke grupları temelinde uygulamalar geliştirilmesi durumunda bile grup içindeki her bir ülke uygulamalardan eşit fayda sağlayamayabilir. Ülkeler arasındaki fayda eşitsizliğinin önüne geçebilmek için ülke bazında uygulamalar da geliştirilebilmelidir. Ülke bazında geliştirilecek uygulamaların, ülkenin kalkınma süreciyle uyumlu ve kalkınma sürecini destekleyecek uygulamalar olmasına özen gösterilmelidir.

Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına yönelik yeni yaklaşımların, sadece DTÖ yükümlülüklerinin üstlenilmesine ilişkin düzenlemeler önermeleri dikkat çekicidir. Çalışma kapsamında incelenmiş olan yeni yaklaşımların hiç biri pazara giriş koşullarının iyileştirilmesi konusunda herhangi bir öneri içermemektedir. Oysa gelişmiş ülkeler tarafından iyileştirilen pazara giriş koşulları, gelişmekte olan ülkelerin ihracatlarında önemli artışları beraberinde getirebilir. Böylece gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerin dünya ticaretinden aldıkları payları arttırma çabalarına doğrudan destek sağlayabilirler.

Örneğin Avrupa Birliği, Doha Kalkınma Turu'nun başladığı 2001 yılında, az gelişmiş ülkelerin Avrupa Tek Pazarı'na girişlerini kolaylaştırmak amacıyla *Silah Dışında Herşey* (Everything but Arms Initiative) isimli bir Girişim başlatmıştır. Sözü edilen Girişim ile az gelişmiş ülkelerin silahlar dışındaki tüm ihrac ürünleri tercihli rejim kapsamına alınmış ve ürünlere uygulanan gümrük vergisi kaldırılmıştır. Ancak muza, şekere ve pirince uygulanan gümrük vergilerinin sırasıyla Ocak 2006, Temmuz 2009 ve Eylül 2009 tarihlerinde kaldırılması öngörülmüştür.

Gelişmekte olan ülkelere sağlanacak olan genel pazara giriş kolaylıklarının yanı sıra, sözkonusu ülke ekonomileri için önem arz eden ihrac ürünlerine, ürün bazında pazara giriş kolaylıkları da geliştirilmelidir. Fakat deneyimler, bu alanda ilerleme sağlamanın güçlüğüne işaret etmektedir. Örneğin; gelişmekte olan ülke ekonomileri için büyük önem arz eden muz ihracatında pazara giriş koşullarının iyileştirilmesi, 1990'lı yıllarda uluslararası ticaret gündemini meşgul eden bir konu olmuştur. Avrupa Birliği'nin 1992 yılından itibaren muz ithalatına uyguladığı tarife kontenjanları DTÖ kurallarına aykırı bulunmuş ve 2006 yılına kadar aşamalı olarak tarifeye dönüştürülmesi öngörülmüştür.

DTÖ kapsamında gelişmekte olan ülkelerin her biri için, kalkınma süreçlerini dikkate alacak şekilde Özel ve Lehte Muamele uygulamaları geliştirmek mümkün görünmemektedir. DTÖ'nün temel fonksiyonu, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik çıkarlarını ve beklentilerini dengelemek olmalıdır. Gelişmiş ülkelerin DTÖ'nden geleceğe ilişkin beklentileri, *Singapur Konuları* olarak adlandırılan yatırım, ticaret politikası, kamu alımlarında şeffaflık ve ticaretin kolaylaştırılması konularının DTÖ kapsamına alınmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerin beklentileri ise Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının iyileştirilmesi ve bu yolla kalkınma süreçlerinin desteklenmesidir.

DTÖ, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin ekonomik beklentilerini ve çıkarlarını dengeleyebilmek için, Hoekman'ın yukarıda sözü edilen ikinci yaklaşımını benimseyebilir. Hoekman'ın ilgili yaklaşımı, ülkelere var olan ve yeni geliştirilecek DTÖ yükümlülükleri-

ne uyum konusunda esneklik tanınmasını gerekli kılmaktadır. Hoekman'ın ilgili yaklaşımının benimsenmesi, gelişmiş ülkelere DTÖ'nün kapsamını Singapur Konuları'nı da kapsayacak şekilde genişletme olanağı, gelişmekte olan ülkelere de kalkınma süreçleriyle uyumlu olan DTÖ yükümlülüklerini üstlenme konusunda tercih yapma özgürlüğü sağlayabilir. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerin Özel ve Lehte Muamele uygulamalarına duydukları gereksinimi azaltırken, aynı zamanda geliştirilmiş olan uygulamaların etkinliğini de tartışılır olmaktan uzaklaştırabilir.

DTÖ, 2001 yılında başlamış olan ve 2006 yılında sona ermesi hedeflenen Doha Kalkınma Turu sürecinde, eleştirileri ve eksiklikleri de göz önünde bulundurarak Özel ve Lehte Muamele uygulamalarını yeniden yapılandırılmayı hedeflemektedir. Özel ve Lehte Muamele uygulamalarının yeniden yapılandırılması konusu, Doha Kalkınma Turu'nun en önemli gündem maddelerinden biri olarak tanımlanmış olmasına rağmen, çalışmanın tamamlandığı 15 Mayıs 2006 tarihine kadar, konu ile ilgili müzakerelerde somut bir ilerleme sağlanmamıştır. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerle birlikte gelişmiş ülkelerin de benimseyeceği bir yeni yapılanma üzerinde uzlaşmanın zorluğunu gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

- Baldwin, Richard / Murrey, Tracy (1977).** MFN Tariff Reductions and Developing Country Trade Benefits Under the GSP. *Economic Journal*, 87(345), 30-46.
- Brown, Drusilla K. (1988).** Trade Preferences for Developing Countries: A Survey of Results. *Journal of Development Studies*, 24(3), 335-363.
- Gibbs, Murray (1998).** Special and Differential Treatment in the Context of Globalization. *Note Presented to the G15 Symposium on Special and Differential Treatment in the WTO Agreements*, 10 December, New Delhi.
- Hart, Michael / Dymond, Bill (2003).** Special and Differential Treatment and the Doha Development Round. *Journal of World Trade*, 37(2), 395-415.
- Hoekman, Bernard / Michalopoulos, Constantine / Winters, L. Alan (2004).** Special and Differential Treatment of Developing Countries in the WTO: Moving Forward After Cancun. *World Economy*, 27(4), 481-506.
- Hoekman, Bernard / Özden, Çağlar (2005).** Trade Preferences and Differential Treatment of Developing Countries: A Selective Survey. *World Bank Policy Research Working Paper*, No: 3566, Washington DC.
- Hoekman, Bernard (2005).** Operationalizing the Concept of Policy Space in the WTO: Beyond Special and Differential Treatment. *Journal of International Economic Law*, 8(2), 405-424.
- Karluğ, Rıdvan (2002).** *Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar*. 5. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karluğ, Rıdvan (2005).** *Avrupa Birliği ve Türkiye*. 8. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.

- Keck, Alexander / Low, Patrick (2004).** Special and Differential Treatment in the WTO: Why, When and How? *WTO Staff Working Paper*, ERSD-2004-03.
- Kessie, Edwini (2000).** Enforceability of the Legal Provisions Relating to Special and Differential Treatment under the WTO Agreements. *Paper Prepared for WTO Seminar on Special and Differential Treatment for Developing Countries*, 7 March, Geneva, Switzerland.
- Michalopoulos, Constantine (2000).** The Role of Special and Differential Treatment for Developing Countries in GATT and the *World Trade Organization*. *World Bank Trade Working Papers*, No: 2388, Washington DC.
- Murrey, Tracy (1973).** How Helpful is the Generalised System of Preferences to Developing Countries? *Economic Journal*, 83(330), 449-455.
- Onguglo, Bonapas (1999).** Developing Countries and Unilateral Trade Preferences in the New International Trading System. (eds), Miguel Rodriguez Mendoza, Patrick Low, Barbara Kotschwar, *Trade Rules in the Making: Challenges in the Regional and Multilateral Negotiations*. Washington DC: The Brookings Institution Press/Organization of American States.
- Oyejide, T. Ademola (2002).** Special and Differential Treatment. (eds), Bernard Hoekman, Aaditya Mattoo, Philip English. *Development, Trade and the WTO*, Washington DC: The World Bank.
- Özden, Çağlar / Reinhardt Eric (2005).** The Perversity of Preferences: GSP and Developing Country Trade Policies, 1976-2000. *Journal of Development Economics*, 78(1), 1-21.
- Pangestu, Mari (2000).** Special and Differential Treatment in the Millennium: Special for Whom and How Different? *World Economy*, 23(9), 1285-1302.
- Prebisch, Raul (1962).** The Economic Development of Latin America and its Principal Problems. *Economic Bulletin for Latin America*, 7, 1-22.
- Prebisch, Raul (1964).** Towards A New Trade Policy for Development. *Report by the Secretary General of the UNCTAD*, New York.
- Prowse, Susan (2002).** The Role of International and National Agencies in Trade-Related Capacity Building. *World Economy*, 25(9), 1235-1261.
- Santos, Norma Breda dos / Farias, Rogerio / Cunha, Raphael (2005).** Generalized System of Preferences in General Agreement on Tariffs and Trade/World Trade Organization: History and Current Issues. *Journal of World Trade*, 39(4), 637-670.
- South Centre (1999).** Special and Differential Treatment for Developing Countries in the WTO. *Trade-Related Agenda Development and Trade Working Papers*, 2 June, <http://www.southcentre.org/publications/snd/toc.htm#TopOfPage> Erişim tarihi: 12.11.2005

Srinivasan, T. N. (1999). Developing Countries in the World Trading System: From GATT, 1947, to the Third Ministerial Meeting of WTO, 1999. *World Economy*, 22(8), 1047-1064.

Staiger, Robert W. (1999). The Economics of GATT. *Reporter Online*, National Bureau of Economic Research, New York,
<http://www.nber.org/reporter/spring99/staiger.html> Erişim tarihi: 9.11.2005

Stevens, Christopher (2002). The Future of Special and Differential Treatment for Developing Countries in the WTO. *IDS Working Paper*, No: 163.

Whalley, John (1999). Special and Differential Treatment in the Millennium Round. *World Economy*, 22(8), 1065-1093.

WTO. Understanding the WTO: Least Developed Countries
http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org7_e.htm
Erişim tarihi: 7.12.2005.